

Een hoger beroep

Willem van der Meiden

Toen Wilken Veen en ik het deel van het *Verzameld Werk* van Miskotte met de dagboek aantekeningen 1938-1940 eindelijk hadden ingeleverd bij de drukker, droomden we al een tijd over een – wat we noemden – ‘oorlogsdeel’ van het *Verzameld Werk*. Daarin zou in elk geval *Hoofdsom der Historie* worden opgenomen, de door Miskotte na de oorlog zelf geredigeerde grote Bijbelcursus over de Openbaring van Johannes. En verder zagen we in dit boek het liefst *alle* geschriften, ook preken en illegale brochures, die tijdens de oorlogsjaren waren gepubliceerd. Dat bleek onmogelijk te zijn. Het zou een wanstaltig dik boek worden, er is al een flink aantal teksten verschenen in het *Verzameld Werk* en *Bijbels ABC* staat nog op de rol. Wat dan wel? Alleen de *Hoofdsom* met enkele kleine tekstjes? Niet zo aantrekkelijk. Toen kwam Jan Kok.

Jan Kok, een bekende in Wilkens Amsterdamse leerhuis, bleek in het bezit te zijn van flinke stapels cahiers met aantekeningen van zijn vader Jurriaan (of Jurre) van de Bijbelcursussen die Miskotte in de oorlogsjaren verzorgde, deels de cursussen voor Bijbelkringleiders, die waren begonnen met de ‘grondwoorden’, die hebben geleid tot het *Bijbels ABC*, deels vanaf 1943 de cursussen die hij hier in deze kerk hield vanuit zijn toenmalige opdracht voor het werk onder buitenkerkelijke intellectuelen in Amsterdam-Zuid. Die aantekeningen bleken een goudmijn. Het waren aantekeningen die Kok tijdens de cursussen maakte en die hij meteen ’s avonds uitwerkte, dus niet één op één letterlijke teksten van Miskotte zelf, maar ze waren verrassend compleet en zeer goed leesbaar. Ik besloot in het Leidse archief te zoeken naar meer materiaal over deze Bijbelcursussen en vond syllabi, nog meer aantekeningen van anderen plus van twee cursussen min of meer uitvoerige notities van Miskotte zelf. Zo kwamen wij tot onze opzet.

Bijbel lezen in oorlogstijd was voor Miskotte immers een bijdrage aan een *betere weerstand*, zoals hij in het gelijknamige beroemde illegale geschrift al had aangegeven, maar eerder ook in *Het waagstuk der Prediking* en *Bijbels ABC* programmatisch had aangekondigd. En zo begon ons spannende werk, dat het beste kan worden samengevat met woorden als ‘tekstarcheologie’ en ‘reconstructie’, waarbij we zoveel mogelijk informatie uit het archief en uit de notities van Jan Kok en anderen tot nieuwe ‘tekst’ combineerden. Daarmee is dit deel van het *Verzameld Werk* anders van toon dan de eerder verschenen delen, omdat de helft van deze teksten niet eerder zijn gepubliceerd en gebaseerd zijn op mondelinge overlevering. Rondom de hoofdsom van het boek, de grote tekst over de Openbaring, vonden we negen andere teksten, waarvan zeven uit het cursuswerk: een cursus in de Jordaan over het stervende Europa en het profetische woord, cursussen voor Bijbelkringleiders over Marcus en enkele Psalmen, en cursussen die in deze kerk zijn gehouden over de Profeet Elia, vijf Gelijkenissen van het Godsrijk, de Openbaring van Johannes en Koning David. Ten slotte de drie tot op heden vrij onbekende want nooit eerder gepubliceerde lezingen over de *Balans van de oorlog*, kort na de bevrijding ook hier gehouden. Een rijkere oogst dan we tevoren hadden vermoed. Actuele teksten ook, al kon Miskotte in zijn cursuswerk niet expliciet aan oorlog, onderdrukking en verzet refereren. Maar de sfeer, de geur, de smaak en de tonen van de oorlogsjaren zijn goed te voelen en in ons redactiewerk stelden we dikwijls vast dat de teksten ons ook speciaal *in deze tijd* verontrustten, maar ook inspireerden en troostten. Ik geef u daar enkele voorbeelden van en heb een kleine aanloop nodig.

Vlak na de oorlog, in zijn boek *Amor fati*, kijkt de joodse advocaat Abel Herzberg terug op een bizarre episode in zijn vijftien maanden durend verblijf in het concentratiekamp Bergen-

Belsen. Daar was hij betrokken bij de instelling van een eigen rechtbank van gevangenen, omdat de kleine criminaliteit – diefstal van eten, vechtpartijen – onder de kampbevolking een ware plaag was en door de Duitsers genegeerd werd. De kampleiding gaf zowaar toestemming voor deze rechtbank. Er werden drie rechters aangesteld, een aanklager en een verdediger aangewezen, en er werd zitting gehouden ‘onder de linde’. In het kamp was geen boom te bekennen, maar deze naam had kampcommandant Joseph Kramer bedacht. Er was in het kamp trouwens ook nergens ‘recht’ te vinden... De zittingen waren openbaar en Herzberg vertelt dat de eerste zittingen ook bewakers trokken die wel eens naar ‘echt recht’ wilden komen kijken. Dat fenomeen kenden ze alleen van horen zeggen over vroeger. Er werden overigens relatief lichte straffen uitgedeeld en pogingen gedaan om daders en slachtoffers met elkaar te verzoenen.

In de jaren van mijn adolescentie lag het woord ‘rechtsstaat’ in de mond bestorven van conservatieve fatsoensridders, die ons jongeren wilden verbieden te demonstreren, ons haar te laten groeien, dienst te weigeren, het kapitalisme te verpletteren of alzijdig ongeremd lief te hebben. Maar de ene context is de andere niet en ik heb geleerd dat ‘rechtsstaat’ een ‘geuzenwoord’ kan zijn, moet zijn en is. Zoals Herzberg zelf schreef: alleen al het feit dat er zoiets als recht bestaat, is de basis van elke humane samenleving. In de teksten in ‘ons’ boek staan rechtsstaat en totaalstaat regelmatig tegenover elkaar. Het zou ons niet verbazen als Miskotte de keuze voor de te behandelen Bijbelteksten daar mede op baseert.

Ik deed de eindredactie van de tekst over *De profeet Elia* begin maart vorig jaar en geschokt door de inval van het Russische leger in Oekraïne werd het me echt even te veel. Ik legde het werk een week lang stil, omdat ik er niet goed meer tegen kon: Bijbel lezen in oorlogstijd. Hoe actueel kunnen zinnen van een theoloog op een Bijbelcursus van 80 jaar geleden zijn? Ik zette me na die korte *editor's block* toch maar weer aan het werk.

Miskotte vertelt over koning Achab na de offerwedstrijd met de priesters van Baäl op de Karmel (1 Koningen 18). De koning komt thuis en vertelt zijn gade Izebel niets over het wonderlijke offer van de God van Israël en de nederlaag van Baäl, maar alleen over het schandelijke doden van de Baälpriesters. Miskotte spreekt dan over de ‘verharding’. We schrijven 23 maart 1943.

Nee, de wonderen van God bekeren de goddelozen niet, zij worden erdoor verhard. De verharding is een centraal raadsel in de Heilige Schrift. Het is een niet te peilen, niet te meten remming die zich onttrekt aan de blik van de psycholoog. Ongeloof is in laatste instantie en in zijn soort even grondeloos als geloof. Het ongeloof is onherleidbaar. De laatste grond voor het ongeloof is de verharding, die gevolgd wordt door fanatisme, dat is de ontlading van de wanhoop over de eigen verharding. Duizenden geofferd! Vergeefs! Welaan, we zullen miljoenen offeren! Niets vreselijkers dan tot inkeer te komen. Men ziet dat men ondergaat, eerder dan tot inkeer te komen gaat men voort zijn ondergang tegemoet. We gaan ten onder, laten we dan ook heroïsch ten onder gaan! (296v.)

Ruim een maand eerder, op 18 februari 1943, hield Hitlers propagandaminister Joseph Goebbels in het Berlijnse *Sportpalast* zijn beroemde rede na de val van Stalingrad, een maand eerder: *Wollt ihr den totalen Krieg?* Met als slotzin: “*Nun, Volk, steh auf und Sturm, brich los!*”. Goebbels sprak na afloop van een totale gekte en zei dat als hij aan de mensen in het sportpaleis gevraagd had om met z’n allen van het dak te springen, ze dat ook gedaan zouden hebben.

Vijf dagen na Goebbels’ rede, op 23 februari 1943, spreekt Miskotte in zijn Bijbelcursus in *deze* kerk voor het eerst over de strijd van Elia en de profeten van Baäl op de Karmel (1 Koningen 18). Hij begint met de omschrijving van waarover het in die bizarre offerwedstrijd op de Karmel zal gaan: “Hier gaat het over de verhouding van *staat en kerk*.

Dat Europa de eeuwen door zo sterk geleefd en geleden heeft aan deze spanning, strekt ons niet tot schande, maar tot eer. Dat komt uit Rome noch uit Athene, dat komt uit Jeruzalem. Want het heidendom kent het probleem van staat en kerk niet. In het heidendom is geen profeet ooit kritisch tegen de staat opgetreden. Waar de natuur als God wordt vereerd, daar is per se de staat de laatste instantie die de mens tegemoet treedt. Als het gegevene, het bestaande, de natuur het *laatste* is, dan is er *nooit* een afstand, een ruimte om tegen de macht of de machthebber op te treden. (...) Ontkent men een bijzondere openbaring, dan is het gegevene de laatste norm, dan kunnen we ons niets hogers denken dan de staat, ook zedelijke grootheden als tucht, liefde, et cetera niet, de staat is dan het hoogste. Met recht en reden staat de staat dan in de glans van het goddelijke. Daar is geen geestelijke onrust, maar daar is ook *geen hoger beroep op de gerechtigheid mogelijk.*” (277) Ik onderstreep deze mooie laatste zin.

Miskotte komt in *Balans van de oorlog* een maand na de bevrijding op deze strijd tussen totaalstaat en rechtsstaat terug:

Maar vrienden, de staat, dat is een ontzaglijk geheim, dat is dat wat aan God raakt en wat aan de duivel raakt. De staat is een concentratie van engelmachten of van gevallen engelen. De staat is datgene dat ons tot heil strekt, waardoor wij door het geduld van God met elkaar kunnen omgaan op een menselijke wijze en waardoor wij tijd en gelegenheid krijgen om ons te bekeren. De staat, dat is die hechte ordening waardoor de tijd wordt uitgestrekt en de mogelijkheden worden gespreid, waardoor mensen tot hun eeuwige bestemming komen, die immers hier in de tijd begint! De staat! Wat deze zogenaamde oorlog ons heeft voorgelegd is het probleem van de rechte staat, van de rechtsstaat, als een geloófsvraag, als een zaak van belijdenis. Want het Derde Rijk is bewust bedoeld geweest als vernietiging van de traditionele resten van de rechte staat, van de rechtsstaat, die zich gevormd had als levensvorm van het corpus christianum. (757-758)

Zoals Miskotte het woord ‘rechtsstaat’ in de oorlogsjaren gebruikt, als een ‘geuzennaam’, kan het me inmiddels wel bekoren, als ik zo om me heen kijk in de wereld waarin wij leven. Datzelfde geldt voor het woord ‘theocratie’, in ons boek ook meermalen door Miskotte als *positivum* beschreven tegenover de bandeloosheid van de natuurreligie en tegen de mythe aan de macht. Dat woord verbond ik toch altijd met de SGP en Amerikaans fundamentalisme, met de Taliban en de Iraanse ayatollahs. Het kan ook anders, lees: Miskotte. En het geldt ten slotte ook voor het woord ‘kerk’. Miskotte is in en vlak na de oorlog ervan overtuigd dat er voor de kerk een grote toekomst in het verschieft ligt om ervoor garant te staan dat dit heidendom nooit meer aan de macht zal komen, mits de kerk de rechtsstaat koestert en zich bewust is van de bijzondere openbaring van de Naam. Ik geef u tot slot een kort citaat uit 1939, een aforisme bijna, uitgesproken voor meer dan 200 bezoekers in het gebouw Pniël aan de Marnixstraat, enkele maanden vóór de Duitse inval: “De Heilige Geschiedenis oordeelt de wereldgeschiedenis. *Vanuit het kerkvenster alleen* kan men de pracht en de verschrikkelijkheid, maar ook de vergeefsheid van de wereldgeschiedenis verstaan.” (27) Ik help het Miskotte hopen, ruim 80 jaar later. Maar zo zeker ben ik er niet van. In de kwart eeuw dat hij hoofdredacteur van *In de Waagschaal* was kunnen we volgen hoe dit geloof in de toekomst van de kerk stukje bij beetje afkalft en ten slotte brengt bij de bekende slotalinea van het interview met Georg Puchinger over de secularisatie (in *Woord en Dienst*, 1967):

Maar ja, dit alles staat natuurlijk onder het geweldige voorbehoud, dat, bij alle dankbaarheid voor hetgeen ons nog gelaten is, de strategie Gods en de inspiratie van de Geest ons wel eens plotseling of geleidelijk zou kunnen uitdrijven buiten de kerkformaties, in de bedreigde

wereld, om met de wereld te 'verwereldlijken', zózeer zelfs dat een vroeger geslacht, of zelfs onze 'kerkelijke' tijdgenoten, ons nauwelijks meer zouden herkennen. Wat echter niet uitsluit dat we in deze laatste grensoverschrijding van God gekend zouden zijn!

Betere weerstand betekent: zien dat het in deze strijd gaat om totaalstaat tegenover rechtsstaat: een goddelijk geding. Ik dank u voor uw aandacht en wens u veel bijzondere leesmomenen met deze Bijbelcursussen in bezet gebied.